75.033.2(497.115)
27-528

Службе архијереја у цркви Богородице Љевишке у Призрену**

*Татјана А. Стародубцев**

Универзитет у Новом Саду,
Академија уметности

* tatjana.starodubcev@uns.ac.rs.

** Рад је настао у оквиру пројекта *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Апстракт: *Разматрају се веома оштећене представе које припадају Службама архијереја у цркви Богородице Љевишке у Призрену, осликаној између 1309. и 1313. године. Сагледава се, колико је могуће, целина композиција. Издвајају се детаљи присутни у призренској катедрали који се понекад или веома ретко срећу на представама те теме, они који се појављују управо у временима када је та црква живописана, као и појединости које се не уочавају у другим очуваним примерима. Закључује се да су творац програма сликарства у призренској катедрали, свакако епископ, и живописци храма били одлични познаваоци нових токова у развоју иконографије.*

Кључне речи: *црква Богородице Љевишке, Призрен, епископија, Служба архијереја, епископи, литургија, молитве, литургија оглашених, литургија верних, епиклеза*

Abstract: *The paper discusses heavily damaged depictions belonging to the scenes of Officiating Bishops in the Church of the Holy Virgin Ljeviška in Prizren frescoed between 1309 and 1313. The composition is reconstructed as much as the preserved data allow. There are details present in the Prizren cathedral which are occasionaly or very rarely seen in the depictions of the theme, those that appear at the very time when the church was frescoed, as well as features that are not observed in other preserved examples. It is concluded that the creator of the painting programme in the Prizren cathedral, certainly a bishop, and the fresco-painters of the church were excellent connoisseurs of the new trends in the development of iconography.*

Key words: *Church of the Holy Virgin Ljeviška, Prizren, archbishopric, Officiating Bishops, bishops, liturgy, prayers, Liturgy of the Catechumens, Liturgy of the Faithful, Epiclesis*

Црква Богородице Љевишке, првобитно посвећена вероватно Мати Божјој Елеуси, подигнута је као катедрала призренских епископа у IX или X веку. Имала је базиликални облик, који је сачувала и током обнове у XIII столећу. Велика преградња цркве, како сведочи натпис изведен опекама на фасади олтарске апсиде, предузета је трудом краља Милутина (1282–1321) и извршена је у временима око 1306/1307. године под будним оком призренских владика. Започета је у доба епископа Дамјана и завршена у време када је на владичанском престолу седео Сава, будући архиепископ Сава III (1309–1316). Тада је њен облик измењен тиме што су зидови и ступци старог здања уклопљени у постројење развијеног уписаног крста, које је додавањем нових стубаца добило пет бродова и носаче куполе над укрсницом кракова крста, док су изнад крајева унутрашњих бочних бродова сазидане четири куполице. Некадашњи бочни бродови постали су спољни и добили су намену параклиса. На западни крај средњег и унутрашњих бочних бродова надовезује се припрата.

1. Олтарски простор, распоред представа у нижој зони:

0. часна трпеза; 1. Свети Василије Велики; 2. Свети Јован Златоусти; 3. Свети Атанасије Велики; 4. Свети Григорије Богослов; 5. Свети Никола (?); 6. Свети Кирил Александријски; 7. свети ђакон; 8. свети ђакон; 9. уништено; 10. уништено; 11. Свети ђакон Роман; 12. уништено; 13. Свети Климент; 14. уништено; 15. Свети Методије; 16. уништено; 17. часна трпеза, фрагмент стопе; 18. свети архијерej, фрагмент доњег дела фигуре; 19. уништено; 20. уништено; 21. Свети Василије Велики; 22. Свети Јован Златоусти; 23. уништено; 24. Богородица приноси омофор и Христос приноси јеванђеље; 25. уништено; 26. уништено; 27. Свети Кирил; 28. уништено; 29. уништено (све четири стране ступца); 30. уништено (све четири стране ступца)

1. Sanctuary, distribution of the depictions in the lower zone:

0 holy table; 1 Saint Basil the Great; 2 Saint John Chrysostom; 3 Saint Athanasios the Great; 4 Saint Gregory the Theologian; 5 Saint Nicholas (?); 6 Saint Cyril of Alexandria; 7 holy deacon; 8 holy deacon; 9 destroyed, 10 destroyed; 11 holy deacon Romanos; 12 destroyed; 13 Saint Clement; 14 destroyed; 15 Saint Methodios; 16 destroyed; 17 holy table; fragment of a plinth; 18 holy bishop, fragment of the lower part of the figure; 19 destroyed, 20 destroyed; 21 Saint Basil the Great; 22 Saint John Chrysostom; 23 destroyed; 24 Mother of God giving the omophorion and Christ giving the Gospel; 25 destroyed; 26 destroyed; 27 Saint Cyril; 28 destroyed; 29 destroyed (all four sides of the pillar); 30 destroyed (all four sides of the pillar)

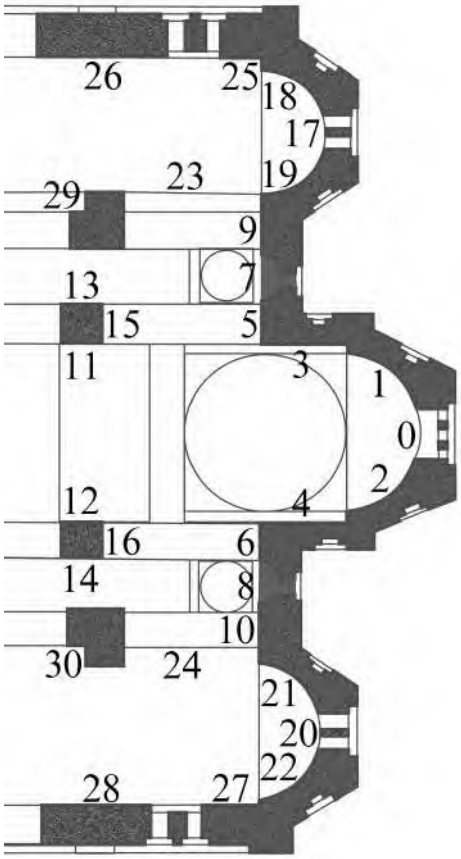

Пред њом и спољним бочним бродовима смештена је спољна припрата са спратним постројењем са два параклиса и високим звоником.[1] У опширном фреско-натпису на источном зиду спољне припрате забележена су имена градитеља протомајстора Николе и сликара протомајстора Астрапе.[2] Претпоставља се да у поменутом зографу треба препознати Михаила, сина Евтихијевог, из познате солунске породице Астрапа.[3] Живопис је настао у временима између 1309. и 1313. године.[4] Црква је по турском освајању Призрена 1455. године добила нову намену. Да би служила као џамија, њен простор је преобликован, а живопис оштећен зидарским мањевима и прекривен малтером.[5] О том сликарству се мало знало све до 1950. године, када је започето чишћење фресака. Приликом тих радова све површине у цркви су ослобођене каснијих наслага. Очувало се мање од половине слика, а и оне су тешко оштећене због озледа нанетих током преображавања здања за потребе друге вере.[6] Нажалост, те малобројне фреске изнова су страдале у пожару који су подметнули албански побуњеници током великих немира од 17. до 19. марта 2004. године. Конзерваторски радови на живопису у наосу и припрати обављани су од 2011. до 2013. године, али још нису извршени на сликарству у олтару и спољној припрати.[7]

Због нарочитог градитељског склопа цркве требало би бар поменути да простори светилишта овог здања, поред апсиде и беме, укључују протезис и ђаконикон на источним крајевима унутрашњих бочних бродова, као и апсиде источних травеја параклиса у спољним бочним бродовима.[8] Композиција Служби архијереја је веома разуђена и заузима просторе олтарске апсиде и

[1] О градитељском склопу цркве и његовим променама кроз векове в. Ненадовић 1963; Панић, Бабић 1988: 28–40 (Панић); Ćurčić 2005: 23–35; Чанак-Медић, Тодић 2015: 25–29, 37–65 (Чанак-Медић); Давидов Темеринski 2017: 10–39. За натпис на источној фасади в. Ненадовић 1963: 24–25, 26, 77–78, 79, сл. 36, Т. XXXIX–XLII; Давидов Темеринski 2017: 11–13, сл. 2, 3, као и за појединачне опеке са натписима уграђене у друге зидове фасаде, в. Ненадовић 1963: 26, 78–79, сл. 7, 8, 9. Језгровито о тим питањима в. Тодић 1998: 311, са новијом литературом.

[2] Панић, Бабић 1988: 22–27, нарочито 23, 25, 26, сл. 2 (Панић); Тодић 1998: 312; Чанак-Медић, Тодић 2015: 17, 67–68 (Тодић); Давидов Темеринski 2017: 13, 70. За калк натписа в. Живковић 1991: 73.

[3] Марковић 2004: 95, 99, 102, 103–104, 108, 110, 112 и нап. 25, 41; Marković 2010: 16, 22, 27, 32, 33 и нап. 8, 25, 26; Тодић 2013: 24, 26; Марковић 2016: 173, 174, 176, 177, 179–180, 183 и нап. 18, све студије са обимном старијом литературом; Давидов Темеринski 2017: 74–77.

[4] Ђурић 1974: 201–202, нап. 49; Панић, Бабић 1988: 60–61 (Бабић); Тодић 1998: 311, са литературом.

[5] За време када је црква претворена у џамију в. Катић 2010: 51, нап. 35.

[6] Тодић 1998: 311–312, са литературом.

[7] Давидов Темеринski 2017: 16–18.

2. Олтарски простор, распоред представа у вишој зони:

1. Богородица; 2. Причешће хлебом; 3. Причешће вином; 4. шестокрили; 5. шестокрили; 6. Свети Григорије Чудотворац (?); 7. свети архијерej; 8. свети архијерej; 9. свети архијерej; 10. анђео-ђакон; 11. анђео-ђакон; 12. анђео-ђакон; 13. анђео-ђакон; 14. свети архијерej; 15. Свети Герман; 16. Христос; 17. Свети Јован Претеча; 18. уништено; 19. Тајна вечера и Прање ногу; 20. уништено; 21. уништено; 22. уништено; 23. Богородица са малим Христом; 24. уништено; 25. Рођење Светог Николе; 26. Уништено; 27. Свети Никола се јавља тројици војвода; 28. уништено (све четири стране ступца); 29. уништено (све четири стране ступца)

2. Sanctuary, distribution of the depictions in the higher zone:

1 Mother of God; 2 Communion with Bread; 3 Communion with Wine; 4 the six-winged; 5 the six-winged; 6 Saint Gregory the Wonderworker (?); 7 holy bishop; 8 holy bishop; 9 holy bishop, 10 angel-deacon; 11 angel-deaconв 12 angel-deacon; 13 angel-deacon; 14 holy bishop; 15 Saint Germanos; 16 Christ; 17 Saint John the Forerunner; 18 destroyed; 19 Last Supper and Washing of the Feet; 20 destroyed; 21 destroyed; 22 destroyed; 23 Mother of God with infant Christ; 24 destroyed; 25 Birth of Saint Nicholas; 26 destroyed; 27 Saint Nicholas appears to Three Innocents; 28 destroyed (all four sides of the pillar); 29 destroyed (all four sides of the pillar)

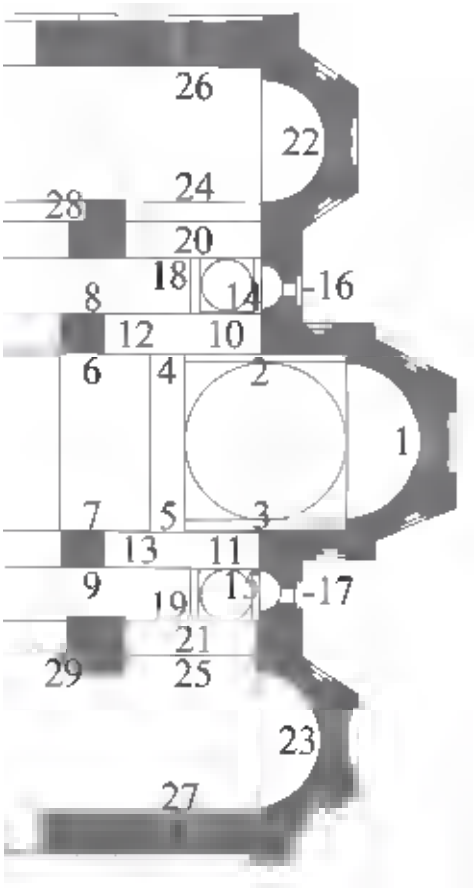

беме, протезиса и ђаконикона, те источне травеје северног и јужног параклиса, а простире се не само у првој зони изнад сликаног сокла већ захвата и други ред фресака. Стога су у овом раду приложени планови распореда представа, праћени легендама, најпре у нижој зони (сл. 1), а потом у вишој (сл. 2). Услед бројних оштећења те сликане целине особено осмишљеног програма могу се пружити само поједина запажања и разматрања нарочитих црта које се уочавају, али на многа питања није могуће одговорити.

У доњој зони олтарске апсиде у средини је насликана часна трпеза (сл. 3). На њу су постављени на северном крају патена са Агнецом, покривеним воздухом, који десном руком благосиља, и на јужном путир, а у средини је звездица и покрај ње, са обе стране, по један увијени свитак. Њој прилазе Свети Василије Велики са севера и са југа Свети Јован Златоусти. И један и други писац литургије благосиља десном руком, док левом не носи свитак. Уз свети престо и двојицу светих архијереја нису приказани анђели-ђакони.[9]

Христос представљен као дете које десном руком благосиља, покривено воздухом, али не и звездицом, у византијском живопису је ретко приказиван у XIII веку и нешто чешће се јавља у XIV столећу.[10] У Србији је уочен у храмовима осликаним после цркве Богородице Љевишке, у Богородичином у Матеичу (између 1348. и 1352),[11] Мати Божје у Модришту (између 1360. и 1380),[12] Светог Ђорђа у Речанима (око 1370)[13] и Светог Андреје на Трески (1388/89).[14] Звездица положена непосредно на часну трпезу веома се ретко среће у византијском живопису.[15] Затворени свитак на светом престолу, попут два у призренској

[8] Слободан Ненадовић у књизи посвећеној архитектури цркве, у основном опису, каже да се на источној страни средњи брод завршавао апсидом, а оба крајња бочна брода проскомидијом и ђаконикoном, док средње бродове зове северни и јужни узани брод, уп. Ненадовић 1963: 68. У каснијој литератури су постали уобичајени они називи које смо прихватили. Напомињемо да се у северном узаном броду налази правоугаона ниша, потребна за обред проскомидије. Иначе, полукружне нише у источним зидовима два унутрашња брода смештене су веома високо и започињу изнад фигура светих архијереја и ђакона.

[9] Панић, Бабић 1988: 51, распоред живописа 1 (Бабић); Живковић 1991: 25; Тодић 1998: 148, 312, сл. 83; Κωνσταντινίδη 2008: 186, αρ. 60, εικ. 85; Чанак-Медић, Тодић 2015: 74–79, 82, 157–158, сл. 70 (Тодић).

[10] Κωνσταντινίδη 2008: 80 и нап. 35, 36.

[11] Димитрова 2002: 87, Т. XIII; Κωνσταντινίδη 2008: 80–81, нап. 37, εικ. 180. Реч је о Агнецу у олтарској апсиди храма.

[12] Κωνσταντινίδη 2008: 81, нап. 37; Цветковски 2011: 201, сл. 2, 8, црт. 3, са датовањем; Цветковски 2011: 207.

[13] Ђурић 1963: 77; Κωνσταντινίδη 2008: 81, нап. 37, εικ. 197; Марковић, Стевановић 2018: 30, II. 1, сл. III, IV.

[14] Prolović 1997: 101, Abb. 15, 16; Κωνσταντινίδη 2008: 81, нап. 37, εικ. 222.

[15] Κωνσταντινίδη 2008: 115, нап. 208, εικ. 276, где су наведена три примера од средине XIV до прве половине XV века на Криту.

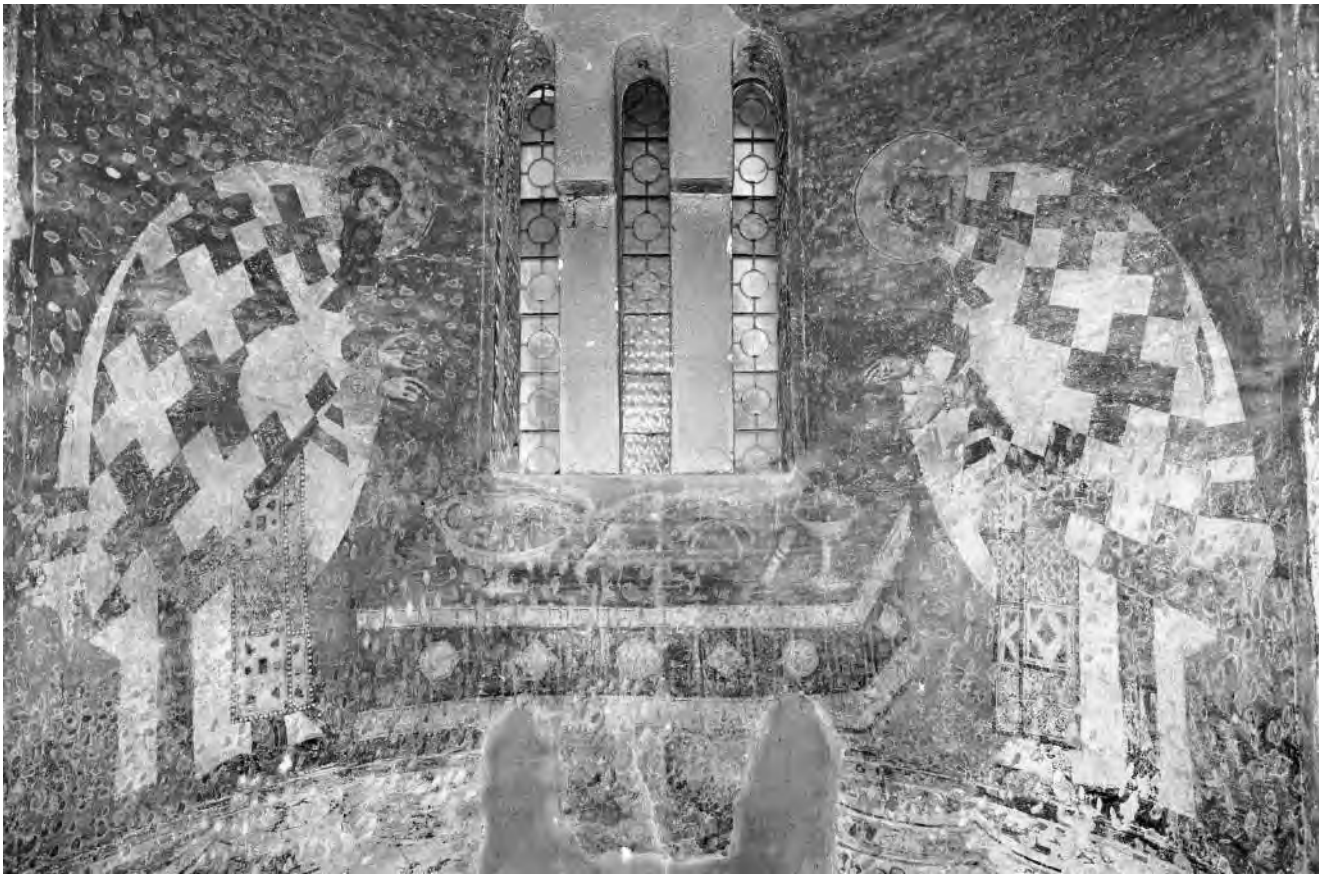

3. Олтарска апсида, нижа зона, Свети Василије Велики, часна трпеза, Свети Јован Златоусти (снимак: Фонд „Благо“)

3. Altar apse, lower zone, Saint Basil the Great, holy table, Saint John Chrysostom (photo by: "Blago" Fund)

[16] Уп. Κωνσταντινίδη 2008: 115, εικ. 222, 223, упућено је на то да се полуотворени исписани свитак види једино у представи у цркви Светог Андреје на Трески.

[17] Тодић 1988: 113, 140; Живковић 1989: VII; Тодић 1998: 148, 331, сл. 89; Κωνσταντινίδη 2008: 115, εικ. 110.

[18] Κωνσταντινίδη 2008: 128, где је наведено да тај живопис потиче с почетка XII века. За детаљан опис и пажљиву анализу целине у олтарској апсиди, уз ново датовање, в. Jolivet-Lévy 2017: 116–120, figs. 3, 12, 13, са забележеним примерима из цркве Богородице Љевишке и храма у Доњој Каменици. За те две молитве в. Brightman 1896: 330. За наведени превод двеју молитви на савремени српски језик в. Поповић 1978: 59, 60. На литургији Агнец је покривен од проскомидије све до тренутака пре Молитве узношења, Поповић 1978: 21, 53; Мирковић 1982: 63, 89. За подизање воздуха в. и Brightman 1896: 383.

катедрали, није уочен у очуваним представама Литругијске службе отаца цркве.[16] Стога бар треба подсетити на то да у слици у храму Благовештења у Грачаници (1319–1321), који је такође плод обнове трудом краља Милутина и који су живописали зографи радионице Михаила Астрапе, између патене и путира лежи затворена књига.[17]

Писци литургија приказани како не носе свитке већ само благосиљају појавили су се крајем XIII или почетком XIV века у сцени у цркви Безирана Килисеси у Кападокији. Они прилазе часној трпези наткриљеној киворијем, иза које стоје два анђела-ђакона са рипидама. На свети престо су положени Агнец на патени, који није покривен аером, и путир, испред њих губа за прикупљање мрвица преосталих од честица, копље и, изгледа, звездица, а иза су два свећњака са упаљеним свећама. На средини призора, према часној трпези лети бела голубица Светога духа. Бочно, између стубова балдахина, исписане су речи двеју молитви које свештеник изговара у време освећења и благосиљања Светих дарова – поред Светог Василија Великог: τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον αὐτὸ τὸ τίμιον σῶμα τοῦ Κ(υρίο)υ καὶ Θ[(εο)ῦ] κα[ὶ σωτῆρος ἡμ]ῶν, и уз Светог Јована: Златоустог τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τ[ί]μιον αἷμα τοῦ Χ(ριστο)ῦ, односно: „И учини овај Хлеб пречасним Телом Христа Твога“ и „А оно што је у Чаши овој пречасном Крвљу Христа Твога“.[18] На Балкану су сродни примери уочени у храмовима осликаним у XIV столећу. У цркви

Светог Ђорђа у селу Оморфоклисији код Костура, готово савременој обновљеном храму Богородице Љевишке (1306/07. или пре 1316/17), фигуре двојице писаца литургија су уништене од висине струка надоле. Они се клањају пред светим престолом, од којег данас нема трагова, а иза њих ступају анђели-ђакони са рипидама. Испред Светог Василија Великог види се натпис: Μελίζεται ὁ Ὑιὸς κ(αὶ) Λόγος τοῦ Π(ατ)ρὸς ὑπὲρ τ[ῆς] τοῦ κόσμου ζωὴς κ(αὶ) ... τότε.[19] У Богородичиној цркви у Доњој Каменици (1320–1330) Свети Василије Велики и Јован Златоусти, без пратње анђела-ђакона и без свитака у рукама, благосиљају Агнеца под аером, положеног на дискос и чашу, док на часној трпези леже нож, кашичица и копље у првом плану и у позадини звездица.[20] Двојица писаца литургија представљени су на једнак начин као у претходном храму, по свему судећи, у такозваној Латинској цркви у Прокупљу (између 1340. и 1360). Испред њих, поред светог престола, стоје анђели-ђакони са рипидама. Часна трпеза је веома оштећена, а у литератури је забележено само то да се на њој назирао Агнец.[21] У храму Мајке Божје у Модришту покрај реке Треске писци литургија су приказани на исти начин, а испред њих су анђели-ђакони са рипидама покрај светог престола, на који су положени патена са Агнецом, покривеним воздухом, и звездицом и путир, можда и затворена књига.[22] Указано је и на то да се у цркви Светог Николе Шишевског (последња четвртина XIV века), у клисури исте реке, испод отпалих делова фресака из доцније обнове (XVII столеће), у доњој зони олтарске апсиде разазнају остаци првобитне представе, који дозвољавају претпоставку да су и ту писци литургија били приказани како благосиљају без литургијских свитака у рукама, те да се на часној трпези налазе затворена књига и путир, а да покрај ње са обе стране стоји по један анђео-ђакон са рипидом.[23]

Поставља се питање о томе да ли је у олтарској апсиди призренске катедрале приказан одређени део или тренутак евхаристијске службе или је уопштено изложено како двојица писаца литургије благосиљају Христа жртву. Током евхаристијске службе, на литургији верних, свештеник благосиља свети хлеб и потом свету чашу, а затим оба, и изговара речи призивања да Свети дух сиђе и претвори хлеб и вино у тело и крв Христа, што је најсветији и најузвишенији тренутак службе.[24] Пре тога, на литургији верних, после Великог входа, ставља на часну трпезу путир и дискос и, окадивши, покрива воздухом свете дарове.[25] Открива их, лелујајући аером над даровима, док изговара Символ вере.[26] Убрзо потом, пре но што ће свештеник благословити свете дарове, ђакон узима звездицу са светог дискоса и ставља је на страну.[27] Може се претпоставити да је замисао била да у олтарској апсиди цркве Богородице Љевишке, без обзира на то што је Агнец покривен воздухом, буде приказан управо онај тренутак литургије верних када свештеник благосиља хлеб и вино током чина епиклезе.[28] Поставља се питање о томе зашто су на светом престолу насликана два ротулуса. Они би се могли разумети као литургијски свици Светог Василија Великог и Светог Јована Златоустог одложени да леже на светом престолу док они врше богослужбене радње.

[19] Кисас 2008: 29, 45. За натпис молитве покрај Светог Василија Великог в. Кисас 2008: 28, 45. Сажето о тој представи в. Цветковски 2011: 202. За читање ктиторског натписа и време осликавања в. Кисас 2008: 51–53. Ту изнад анђела-ђакона лебде по два анђела који оплакују, док у Служби ступају Свети Атанасије Велики иза Светог Василија Великог (северно) и Свети Григорије Богослов за Светим Јованом Златоустим (јужно). Поменуте речи нису исписиване на свицима епископа у Служби архијереја и нису наведене у опсежном списку 40 молитви и њихових различитих верзија који је приложила Хара Константиниди, уп. Κωνσταντινίδη 2008: 219–228. У ствари, натпис започиње као реченица коју свештеник изговара приликом ломљења хлеба: „Μελίζεται καὶ διαμερίζεται ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ ὁ μελιζόμενος καὶ μὴ διαιρούενος“, односно: „Ломи се и раздробљује се Јагње Божје, које се ломи а нераздељује“, али речи које следе не припадају тој реченици. За текст на грчком в. Brightman 1896: 393, на српском в. Поповић 1978: 68. О том чину в. Мирковић 1982: 111–112.

[20] Живковић 1987: I; Κωνσταντινίδη 2008: 115, 128, εικ. 136, XXXIX; Цветковски 2011: 202.

[21] Уп. Тасић 1967: 114, 115, сл. 2.

[22] Цветковски 2011: 197, 199, 201, 202–203, сл. 2, 8, 9, 10, црт. 3. Претпоставку да се на часној трпези налази и књига, постављена у доњи северни део, донели смо на основу старог и прилично неоштрог црно-белог снимка, те она остаје веома несигурна, уп. Цветковски 2011: сл. 2.

[23] Цветковски 2011: 202–203 и нап. 43, где је указано на то да се види архијерej са северне стране и да он, по свему судећи, не носи развијени свитак.

[24] Brightman 1896: 387; Поповић 1978: 59–60; Мирковић 1982: 98–103. Овде не помињемо поједине друге тренутке када свештеник благосиља, на пример, теплоту коју му пружа ђакон – Brightman 1896: 394; Поповић 1978: 68–69; Мирковић 1982: 112, ђакона – Brightman 1896: 362, 371, 378, 390; Поповић 1978: 24, 36, 46, 63; Мирковић 1982: 65, 72, 74, 75, 81, 108, или народ – Brightman 1896: 384, 390; Поповић 1978: 55, 63; Мирковић 1982: 74, 87, 107.

[25] Brightman 1896: 379; Поповић 1978: 49; Мирковић 1982: 83–86.

[26] Brightman 1896: 383; Поповић 1978: 53; Мирковић 1982: 89, 90, 91.

[27] Brightman 1896: 385; Поповић 1978: 57; Мирковић 1982: 94–95.

[28] Износимо помисао о томе да је постојала таква намера, али не и тврдњу, пошто је Агнец, за разлику од примера из цркве Безирана Килисеси, у призренској катедрали покривен. Ипак, треба подсетити на то да су се и приликом приказивања литургијске жртве на прилично реалисти-

4. Северни параклис, нижа зона, остаци представе у апсиди (снимак: Фонд „Благо“)

4. North chapel, lower zone, remains of the depiction in the apse (photo by: “Blago” Fund)

5. Јужни параклис, Свети Василије Велики и Свети Јован Златоусти (према: Задужбине Косова. Споменици и знамења српског народа, Призрен–Београд 1987)

5. South chapel, Saint Basil the Great and Saint John Chrysostom (according to: Zadužbine Kosova. Spomenici i znamenja srpskog naroda, Prizren–Beograd 1987)

У доњој зони апсида бочних параклиса призренске катедрале живопис је пострадао у већој или у мањој мери. У северном се разазнају само стопа часне трпезе и доњи део фигуре светог епископа који јој прилази са севера (сл. 4).[29] Фреске у јужном, посвећеном Светом Николи, у нешто су бољем стању (сл. 5). Уништене су у нижем делу, те нема трагова светог престола, а виде се јерарси који му прилазе – Свети Василије Велики са севера и са југа Свети Јован Златоусти. Код првог се очувао и свитак са молитвом који носи.[30] Писци литургија у јужном параклису су приказани на начин уобичајен за иконографију Службе архијереја у источнохришћанском свету. С друге стране, на основу незнатних остатака живописа у северном параклису

чан начин уводили детаљи који немају основе у евхаристијском богослужењу, те да је призор из цркве Безирана Килисеси један од ретких изузетака. За претпоставку да је у доњој зони олтарске апсиде у цркви Богородице Љевишке и у храму у Грачаници представљен одређени тренутак литургије, обред Узношења, в. Тодић 1998: 148, односно благосиљања током зазивања Светог духа, в. Чанак-Медић, Тодић 2015: 157 (Тодић). За молитву узношења, којом почиње чин епиклезе, в. Brightman 1896: 384–385; Поповић 1978: 56; Мирковић 1982: 93.

[29] Панић, Бабић 1988: 65 (Бабић); Живковић 1991: 42; Тодић 1998: 313.

[30] Панић, Бабић 1988: 64, распоред живописа 22 (Бабић); Живковић 1991: 33; Тодић 1998: 313; Чанак-Медић, Тодић 2015: 81, 82, 121, сл. 71 (Тодић). У полукалоти апсиде налази се допојасна Богородица раширених руку са малим Христом у медаљону на грудима. Не поседујемо нове снимке фресака олтарског дела у јужном броду. Изгледа да су оне веома пострадале у пожару марта 2004. године.

6. Северни зид пред олтарском апсидом, нижа зона, Свети Атанасије Велики (снимак: Фонд „Благо“)

6. North wall before the altar apse, lower zone, Saint Athanasios the Great (photo by: “Blago” Fund)

7. Јужни зид пред олтарском апсидом, нижа зона, свети Григорије Богослов (снимак: Фонд „Благо“)

7. Fig. 7. South wall before the altar apse, lower zone, Saint Gregory the Theologian (photo by: “Blago” Fund)

не може се ни наслутити који су епископи били приказани и да ли су, прилазећи часној трпези, носили свитке са молитвама.

У светилишту цркве Богородице Љевишке представљени су свети епископи, који, упућени према истоку, учествују у литургијској служби. Поред тога, у том простору приказани су и чеоно окренути свети јерарси, који нису непосредно укључени у богослужење. Уз поједине се читају њихова имена, уз друге нема трагова натписа, те најпре треба указати на то који се међу њима јасно препознају, које је могуће идентификовати, а који остају непознати.

Сви епископи који врше службу имају полиставрионе и омофоре. У олтарској апсиди, као што је речено, саслужују Свети Василије Велики на северу и Свети Јован Златоусти на југу. У наставку, на бочним зидовима пред апсидом, ступају Свети Атанасије Велики, северно (сл. 6), и Свети Григорије Богослов, јужно (сл. 7). Обојица носе свитке са молитвама.[31] Иза њих, на источном зиду, прилазе непознати свети епископ са кадионицом у десној руци и затвореном књигом у левој, на северу (сл. 8), и Свети Кирил Александријски са затвореном књигом у обема рукама, на југу (сл. 9).[32] Први, судећи по томе што је сед, проћелав, са прилично густом крађом брадом, могао би бити Свети Никола.[33] Покрај њих се налазе свети ђакони, о којима ће касније бити речи. У средишњем делу олтарског простора служба се одвија у другој зони, на бочним зидовима. Иза Причешћа

[31] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 1; Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186, 229, 232; Чанак-Медић, Тодић 2015: 74, 75, 79, сл. 62, 63 (Тодић).

[32] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 1; Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186, 236, 237; Чанак-Медић, Тодић 2015: 79 (Тодић). Сви епископи који имају књиге носе их покривеним рукама, а књиге су увек затворене, што у наставку нећемо помињати.

[33] Њега је као Светог Николу препознала Хара Константиниди, Κωνσταντινίδη 2008: 186, 237.

8. Источни зид, северни део, нижа зона, Свети Никола (?) и свети ђакон (снимак: Фонд „Благо“)

8. East wall, north section, lower zone, Saint Nicholas (?) and holy deacon (photo by: "Blago" Fund)

апостола на истоку и шестокрилих бесплотних бића на средини, на западном крају, изнад крајњег источног пара стубаца, налазе се епископи упућени ка истоку. Онај на северном зиду носи свитак са молитвом, а покрај његовог лика уочен је само део натписа којим је означен као свети (сл. 10). Од оног на јужном зиду преостао је само доњи део тела, а не треба искључити могућност да је и он имао исписани свитак (сл. 11).[34] Први је проћелав, сед, са краћом, прилично густом брадом, те се може помишљати на то да је он Свети Григорије Чудотворац.[35] У истој зони над истим паром стубаца, али на супротним странама, ка истоку су приклоњена још двојица јерарха. Онај у протезису, смеђ, са понеком седом власи, равне кратке косе, дубоких зализака, и браде средње дужине, држи свитак са молитвом (сл. 12). Онај у ђаконикону има оштећен горњи део главе, али се ипак види да има нешто гушћу косу и браду средње дужине, подељену на самом крају у два прамена. Он у рукама држи књигу.[36] Потом следе свети епископи који саслужују у доњој зони у апсидама северног и јужног параклиса. Већ је речено то да су преостале само представе Светог Василија Великог са очуваним свитком у руци и Светог Јована Златоустог у јужном параклису, посвећеном Светом Николи.

[34] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 1; Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186. Претпоставку о томе да је и онај на југу носио свитак са молитвом доносимо на основу тога што су представе у олтару цркве прилично симетрично распоређене.

[35] Он изгледом подсећа и на Светог Николу, али смо склони томе да прихватимо већ поменуто мишљење Харе Константиниди да је славни мирликијски епископ насликан у доњој зони, Κωνσταντινίδη 2008: 186, 237.

[36] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 9; Живковић 1991: 21; Тодић 1998: 312. У доступним збиркама фотографија нисмо успели да нађемо снимак светог епископа у ђаконикону. Свети архијерej у протезису, што се боје и дужине косе и браде тиче, има изглед сличан лику Светог Григорија Ниског, али је проћелав, те питање о томе који је то свети, као и за оног у ђаконикону, остаје отворено.

9. Источни зид, јужни део, нижа зона, свети Кирил Александријски и свети ђакон (снимак: Фонд „Благо“)

9. East wall, south section, lower zone, Saint Cyril of Alexandria and holy deacon (photo by: “Blago” Fund)

У светилишту се виде и обличја чеоно постављених светих епископа. Они не учествују непосредно у чину службе, али су присутни у простору олтара и употпуњују скупину светих архијереја, те их треба бар поменути. У доњој зони, у источном делу светилишта, преостала је само фигура Светог Кирила, који благосиља десном руком и у левој носи књигу. Он се налази на јужном зиду јужног параклиса, источно од прозора, а фреске западно од тог прозора и на наспрамном, северном зиду северног параклиса су уништене.[37] Сачувале су се и фигуре у доњој зони крајњег источног ступца северне колонаде. Ту се виде двојица који су препознати као Свети Климент, са књигом на левој руци, на северној страни, и Свети Методије, такође са кодексом на левој подлактици, на западном лицу.[38] Нажалост, од наспрамно приказаних фигура на крајњем источном ступцу јужне колонаде више нема трагова.[39] Очувала су се и допојасна обличја двојице светих архијереја у другој зони. У протезису, на источном крају јужног зида, налази се свети епископ кратке густе косе и таласасте браде средње дужине, подељене на неколико праменова, а власи косе и браде су му необичне светлосмеђе боје. Обема рукама држи књигу и, за разлику од осталих, упућен је према источном зиду, односно ка ниши са представом Христа.[40] Наспрамно, на источном крају северног зида

[37] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 21 (означен као архијереј); Живковић 1991: 35 (ишчитан натпис Кирил); Тодић 1998: 313.

[38] Панић, Бабић 1988: распоред живописа 9 (означени као архијереји); Живковић 1991: 21 (ишчитани натписи); Тодић 1998: 312; Војводић 2012: 148, црт. 1. За тог Светог Климента в. Тодић 1998: 312; Војводић 2012: 148, 157, 158, 162. За Светог Методија в. Војводић 2012: 148.

[39] Фигуре у доњој зони на западној страни два ступца су уништене, а свакако да су оне припадале програмској целини олтарске преграде. Над њима се налазе арханђео Гаврило и Богородица из сцене Благовести, уп. Панић, Бабић 1988: распоред живописа 9; Живковић 1991: 21; Тодић 1998: 313. По свему судећи, потпуно су нестале и фреске на крајњим источним ступцима спољних колонада на северу и југу.

[40] Живковић 1991: 39; Тодић 1998: 312. За представу Христа у ниши протезиса в. Панић, Бабић 1988: 52, црт. 8 (Бабић); Живковић 1991: 38; Тодић 1998: 312.

10. Бема, северни зид, западни крај, виша зона, Свети Григорије Чудотворац (?) (снимак: Фонд „Благо“)

10. Bema, north wall, western end, higher zone, Saint Gregory the Wonderworker (?) (photo by: “Blago” Fund)

ђаконикона, види се Свети Герман, чеоно постављен, како благосиља десном руком и левом држи књигу.[41]

У простору светилишта призренске катедрале свети епископи који носе свитке са молитвама нису били бројни. Данас је преостало само пет свитака са очуваним речима молитви, а може се наслутити да их није било много више.[42] Овде ће они бити представљени према редоследу како се оне изговарају на литургији. Стога ће прво бити наведени они у другој зони. Свети епископ на северном зиду беме, за којег претпостављамо да је Григорије Чудотворац, владика Неокесарије, има свитак са молитвом првог антифона: ГГ҃ БЕ҃ Н(А)ШЬ| ЕГОЖЕ ДРЬЖАВА| НЕПОБѢ| ДИМА| И СЛАВА[43] – „Господе Боже наш, чија је моћ недосежна и слава несхватљива“ (сл. 10).[44] Онај на северној страни североисточног ступца, управљен према протезису, носи свитак са речима уобичајеним на почетку више молитви: „Господе Боже наш“, исписан на грчком језику: ΚΕ̅ Ὁ Θ̅Σ̅ ἩΜΩΝ (сл. 12).[45] Потом следе свици у рукама јерарха у доњој зони. Свети Василије Велики у апсиди јужног параклиса носи речи молитве Херувимске песме: ⁘ НИКТОЖЕ ДО|СТОЕНЬ ЄСТЬ| ѠТ СВѢЗДАВШИ|Х(Ь) СЄ ПЬЛТСКЫ[46]

[41] Живковић 1991: 30 (ишчитан натпис Герман); Тодић 1998: 312. Он се налази покрај нише ђаконикона са представом Светог Јована Претече, Панић, Бабић 1988: 52, црт. 9 (Бабић); Живковић 1991: 29; Тодић 1998: 312. У доступним збиркама снимака нисмо нашли фотографију овог светог, те остаје непозната боја његове косе и браде. Поставља се питање о томе који је Свети Герман насликан. Он има кратку косу, дубоких зализака, и браду средње дужине, подељену у два шпицаста прамена. Његов изглед не одговара уобичајеном лику Светог Германа I, цариградског патријарха, који је био евнух. Он је приказиван као сед или просед, упалих образа, избораног лица и голобрад, ретко са тек једва видљивом брадом, Krsmanović, Milanović 2017: 25, 30, 34, са изворима и литературом. Тај цариградски патријарх је једини свети епископ са именом Герман који је забележен у *Синаксару Цариградске цркве*, Delehaye 1954: 677.21–680.5. Искусни мајстори радионице чланова породице Астрапа и раније и касније су тог васељенског патријарха представљали на уврежен начин. Међутим, у остварењима зографа исте скупине појављује се још један свети епископ истог имена. Он се види у цркви у Грачаници, у источном делу доње зоне северног зида северног параклиса, посвећеног Светом Николи. Тај свети, који стоји чеоно окренут држећи књигу у левој руци, сед је, кратке косе, проћелав, браде средње дужине, сужене при врху, Тодић 1988: 110; Тодић 1998: 335; за изглед в. Живковић 1989: VIII, где није идентификован. Може се изнети помисао да је то Герман II (1223–1240), чије је поштовање започело убрзо након његове смрти.

[42] Уколико је у програму слика била прилично доследно поштовано начело симетрије, онда се може претпоставити да су уништена три свитка са молитвама – они које су носили Свети Јован Златоусти у апсиди јужног параклиса и двојица епископа у апсиди северног параклиса.

[43] Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186, 220 (где је омашком забележено да је она исписана на грчком језику). За калк текста в. Живковић 1991: 23. Реч „држава“ је веома стилизовано уписана. За навођење натписа користимо заграде за разрешење неуписаних слова, док су натписана спуштена без икакве ознаке. Уобичајене скраћенице не разрешавамо. Ознака

11. Бема, јужни зид, западни крај, виша зона, свети архијереј (снимак: Фонд „Благо“)

11. Bema, south wall, western end, higher zone, holy bishop (photo by: “Blago” Fund)

– „Нико од везаних телесним похотама и сластима није достојан“ (сл. 5).[47] У рукама Светог Григорија Богослова званог Назијанзин, смештеног на јужни зид пред олтарском апсидом, чита се молитва за Богородицу пред узношење дарова: †ИЖЬРЄДНѠ| ПРѢС҃ТЫѪ И| ҮИС҃ТѢИ| И ПРѢБЛГ|СЛВ҃НѪ[48] – „Особито за пресвету, пречисту, преблагословену, славну Владичицу нашу Богородицу и Приснодјеву Марију“ (сл. 7).[49] Најзад, на свитку Светог Атанасија Великог, постављеног наспрам њега, на северни зид, налази се молитва пред Оче наш: †И СПѮДѺ|БИ НА(С)| ВЛДИКѺ СЬ| ДРЗ҃Н.[50] – „И удостој нас, Владико, да смело и неосуђено смемо призвати Тебе небеског Бога Оца“ (сл. 6).[51] У другој зони може се идентификовати само једна молитва, која потиче из литургије оглашених. Друга, на грчком језику, носи само речи: „Господе Боже наш“, којима започињу неколике молитве често исписиване на свицима епископа, те њу није могуће поуздано идентификовати. Ипак, можда не би било погрешно помишљати на то да се ради о некој од таквих молитви из литургије оглашених.[52] У доњој зони налазе се три молитве које потичу из литургије верних. Њихов редослед тече од апсиде јужног параклиса до северног зида беме. Стога се намеће питање о томе да ли је, можда, на данас уништеном свитку Светог Јована Златоустог у апсиди јужног параклиса

| обележава нови ред. Натписи су преузети из литературе и, уколико је било могуће, проверени на основу снимака.

[44] За превод на савремени српски језик в. Поповић 1978: 29.

[45] Тодић 1998: 312. За калк в. Панић, Бабић 1988: црт. 17; Живковић 1991: 20.

[46] Тодић 1998: 313. За калк в. Панић, Бабић 1988: црт. 19; Живковић 1991: 33.

[47] Поповић 1978: 45.

[48] Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186, 226. За калк в. Панић, Бабић 1988: црт. 21; Живковић 1991: 23. Слово П у двема речима која почињу са ПРЕ исписано је тако да подсећа на Т.

[49] Поповић 1978: 61.

[50] Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 186, 227. За калк в. Панић, Бабић 1988: црт. 20; Живковић 1991: 23.

[51] Поповић 1978: 65.

[52] Хара Константиниди је, као што је већ речено, начинила преглед молитви које су исписиване на свицима светих епископа у представама Службе архијереја. Међу њима, поменутим речима, поред молитве првог антифона, започињу: у литургији оглашених молитве другог антифона, усрдног мољења, за оглашене по Јовану Златоустом и за оглашене по Василију Великом, а у литургији верних молитва приношења по Јовану Златоустом и молитва приношења по Василију Великом, Κωνσταντινίδη 2008: 220, 221, 222, 224.

12. Проѳезис, јужни зид, заѳадни крај, виша зона, свеѳи архијерej (снимак: Фонд „Благо“)

12. Prothesis, south wall, western end, higher zone, holy bishop (photo by: “Blago” Fund)

такође била нека молитва из литургије верних. Поред тога, нарочит проблем представља чињеница да није познато да ли су у апсиди северног параклиса архијереји уопште носили свитке са молитвама и, уколико јесу, да ли су на њима биле исписане речи последњих молитви литургије верних или пак, што делује вероватније, неких из почетног дела службе, из проскомидије.

Поједини међу епископима који упућени према истоку учествују у служби држе затворене књиге, попут оних чеоно приказаних. У доњој зони су тако приказани Свети Кирил Александријски на источном зиду у јужном делу беме (сл. 9) и у северном, наспрам њега, онај у којем је препознат Свети Никола, а он носи и кадионицу (сл. 8). У другој зони очуван је само један такав јерарх, онај на јужној страни изнад југоисточног ступца. Архијереји који учествују у служби и, уместо свитака, држе затворене књиге, нису се често појављивали. Уочени су у источнохришћанском живопису у једном примеру с краја XIII века и у неколиким целинама из XIV столећа, да би опет постали изузетно ретки у XV веку.[53] У српској средини, осим у храму Богородице Љевишке, виде се у Богородичиној цркви у Студеници (1208/09),[54] у олтару храма Вазнесења у Дечанима (око 1345)[55] и у Латинској цркви у Прокупљу.[56] Није могуће поуздано разазнати зашто је свети епископ за којег се претпоставља да је Свети Никола приказан са кадионицом. Свештеник на литургији кади, и то по три пута, у неколико наврата – дарове током Великог входа, када говори стихове 50. псалма,[57] над светим престолом док изговара молитву за Богородицу пред узношење дарова, коју у призренској катедрали на свитку има Свети Григорије Богослов,[58] те пре него што, након причешћа, стави дискос на главу ђакону, а сâм узме путир.[59] Међутим, мора се поставити питање о томе да ли је зограф добио задатак да у призренској цркви на такав начин оликотвори одређени тренутак литургије

[53] Κωνσταντινίδη 2008: 127 и нап. 25–27.

[54] Тако је представљен Свети Јован Милостиви на северном крају олтарске апсиде, Бабић, Кораћ, Ћирковић 1986: 65, сл. 51 (Бабић).

[55] За примере на јужном зиду олтара, где су тако приказани Свети Спиридон и Свети Поликарп, в. Поповић 1995: 81, сл. 6. За датовање тог дела сликарства в. Суботић 1981: 114, 124, 125.

[56] Тасић 1967: 114–115, сл. 3; Κωνσταντινίδη 2008: 127, нап. 25, у питању је Свети Јован Милостиви на источном крају јужног зида.

[57] Brightman 1896: 379; Поповић 1978: 50; Мирковић 1982: 82–83. Овде не наводимо тренутке када свештеник кади током проскомидије пошто у средњем делу светилишта нема очуваних свитака са текстовима из тог дела евхаристијске службе.

[58] Brightman 1896: 388; Поповић 1978: 61; Мирковић 1982: 104, 105.

[59] Brightman 1896: 396; Поповић 1978: 75; Мирковић 1982: 119–120.

или само да наслика кадионицу у руци светог архијереја пошто је она више пута коришћена током евхаристијске службе.

У светилишту призренске катедрале присутни су и свети ђакони. Двојица се налазе у Служби архијереја. Смештени су испод ниша протезиса и ђаконикона и видно су нижи од светих епископа. Телима су благо упућени према средишту, док су им погледи уперени ка бочним деловима. Натписи уз њихове ликове нису очувани. Обојица су смеђи. Северни је голобрад са кратком густом косом, чији су крајеви оштећени (сл. 8). Јужни има слабу брадицу, а коса му се у увојцима спушта до горњег дела врата (сл. 9). И један и други носе бели стихар са тамноцрвеним четвртастим нашивцима на прсима и богато украшеним рубовима и наруквицама и тамноцрвени огртач пребачен преко левог рамена и држи свећњак са упаљеном свећом и кадионицу у десној руци, а у левој дарохранилницу.[60] Свети ђакони су у остварењима мајстора зографске радионице Астрапа неретко сликани како носе у десној руци кадионицу и у левој дарохранилницу. Тако су приказани у Богородици Перивлепти у Охриду (1294/1295),[61] Протату (крај XIII или почетак XIV века),[62] Старом Нагоричину (1316–1318),[63] Краљевој цркви у Студеници (1318. или 1319)[64] и Светом Никити (око 1324),[65] а и у катедрали српских архиепископа у Жичи (око 1310), коју је живописала нека друга дружина.[66] Запажа се то да они нису сликани како уз кадионице и дарохранилнице држе и свећњаке, попут двојице у цркви Богородице Љевишке. Требало би изнети бар претпоставку о томе ко су свети ђакони који су приказани у Служби архијереја у призренској катедрали. У доњој зони, на јужном лицу северног ступца беме, налази се Свети Роман, насликан чеоно и у пуној фигури. Свакако да је на наспрамној, северној страни јужног ступца олтара, на којој више нема трагова фреско-малтера, био представљен још један свети ђакон. Свети Роман је смеђ, голобрад, са кратком густом косом.[67] Он је у примерима поменутог круга споменика другачије представљан – нешто дуже косе са тонзуром, голобрад, али са наглашеном сенком, која као да наговештава раст слабе брадице.[68] Пошто су двојица светих ђакона који присуствују служби знатно ниже висине, може се претпоставити да је на ступцу наспрам Светог Романа био представљен Свети Стефан, најславнији међу светима тог чина. Свети Роман, који је имао прилично постојан изглед, у цркви Богородице Љевишке нема уобичајени лик. Стога није могуће поуздано препознати двојицу светих ђакона који су придружени литургијској служби отаца цркве. Ипак, у трагању за одговором на питање ко би они били, могло би се најпре размишљати о Светом Евплосу и Светом Лаврентију.

Уз сликану целину која описује богослужење у храму Богородице Љевишке налазе се и бесплотна бића – анђели-ђакони и шестокрили. У Служби архијереја анђели-ђакони су представљани редовно уз свети престо, у пуној фигури и благо окренути ка средишту, обично са рипидама у рукама. У ретким и малобројним примерима, који се могу пратити тек од почетка XIV века, они нису уведени у тај призор, а један од

[60] Панић, Бабић 1988: 52, распоред живописа 1 (Бабић); Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312. Због тога што преко левог рамена имају пребачене огртаче, само се код једног, оног на југу, види орар који пада испод плашта.

[61] Марковић 2011: 122, и на основу снимака.

[62] Τούτος, Φουστέρης 2010: 50, 51, 55, 56, αρ. 221, 262, Σχ. 1.1.3, 1.1.4; *Πρωτάτο* 2015: 152, 218, αρ. 113 [129], 169 [169]. То су Свети Евплос и Свети Лаврентије на западној страни пролаза из олтара према протезису и ђаконикону, док су фигуре Светог Стефана и Светог Романа на источним деловима тих пролаза оштећене од висине груди надоле, уп. Τούτος, Φουστέρης 2010: 50, 51, 55, 56, αρ. 220, 263, Σχ. 1.1.3, 1.1.4; *Πρωτάτο* 2015: 151, 219, αρ. 112 [128], 170 [170]. За датовање сликарства в. Στεφανίδης 2015: 40–56.

[63] Тодић 1993: 73; Тодић 1998: 321. За датовање сликарства в. Тодић 1998: 320. Ту у десној руци Свети Евплос носи кадионицу, док Свети Стефан има крст, а обојица у левој држе дарохранилницу (проверено на основу снимака).

[64] Бабић 1987: 130, 237, сл. 85, црт. V; Тодић 1998: 327. За датовање живописа в. Тодић 1998: 326–327.

[65] Тодић 1998: 327; 344; Марковић 2015: 101, 130, 149. За време израде фресака в. Марковић 2015: 99. Нисмо запазили да у Грачаници свети ђакони носе кадионице.

[66] Тодић 1998: 306, 307, 308; Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014: 242, 285, 291, 294, 297, 481, 484, 485, 503, 506, сл. 161, 191, 192, 208 (Војводић). За датовање в. Тодић 1998: 306. То су Свети Евплос и Свети Стефан у светилишту храма, већ поменути Свети Роман у северном параклису, те Свети Лаврентије и Свети Авива у јужном параклису, посвећеном Светом Стефану.

[67] Панић, Бабић 1988: 52, распоред живописа 1 (Бабић, означен као светитељ-ђакон); Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312.

[68] Такав лик има у храму Богородице Перивлепте – Марковић 2011: 122 и на основу снимака, Протату – Τούτος, Φουστέρης 2010: 51, 56, αρ. 263, Σχ. 1.1.4; *Πρωτάτο* 2015: 219, αρ. 170 [170], Краљевој цркви – Бабић 1987: 130, 237, сл. 85–86, црт. V; Тодић 1998: 327, и храму Светог Никите – Тодић 1998: 327; 344; Марковић 2015: 100, 101, 130, 131, 149. Свети Роман или није био приказан или се његов лик није сачувао у светилиштима храмова у Старом Нагоричину, уп. Тодић 1993: passim; Тодић 1998: 321–322, и Грачаници, уп. Тодић 1988: passim; Тодић 1998: 331, 334–335. Његове представе у сликаним календарима не помињемо. У Жичи, коју је осликала нека друга дружина, он има јасно видљиву браду. Налази се у олтару северног параклиса, Светог Саве Освећеног. Има такође нешто дужу косу, али се на старом црно-белом снимку не разазнаје да ли има тонзуру, Тодић 1998: 308; Чанак-Медић, Поповић, Војводић 2014: 285, 297, 506, сл. 191, 192 (Војводић).

њих је онај у призренској катедрали.[69] Анђела-ђакона није било, по свему судећи, ни уз часне трпезе насликане у северном и јужном параклису те цркве. Они су, међутим, присутни на потрбушјима лукова пролаза који повезују бему са протезисом и ђаконикоником. Представљени су у пуној фигури и чеоно окренути, постављени по двојица на сваком луку. Сваки од њих десном руком држи кадионицу и левом, покривеном плаштом, дарохранилницу.[70] Слично решење, са анђелима-ђаконима смештеним у пролазе према бочним деловима светилишта, односно једином таквом отвору, између протезиса и северног опходног брода, уочено је у цркви Светог Николе Орфана у Солуну (друга деценија XIV столећа), такође задужбини краља Милутина. Међутим, они су у том храму управљени према олтару и машу рипидама.[71] Шестокрили бесплотни припадници анђеоских редова налазе се на бочним зидовима беме призренске катедрале, изнад темена лукова који је повезују са протезисом и ђаконикоником, између призора Причешћа апостола и фигура епископа који учествују у литургијској служби отаца цркве.[72] Уз њих нема очуваних натписа, те није могуће утврдити да ли су то херувими или серафими. Херувими су описани као многооки, серафими као ужарени и пламени, а обличја шестокрилих у цркви Богородице Љевишке нити су добила бројне очи нити су црвене боје. У очуваним примерима сцена Служења литургије појава шестокрилих бића, представљених обично како лебде над светим престолом, запажа се почев од краскозорја XIV века.[73] Углавном, бесплотни су у светилишту призренске катедрале својим местом везани за теме које их окружују и приказани да би нагласили паралелно одвијање службе на небу и на земљи, јединство вишњег и земаљског обреда и стално присуство анђеоских сила у цркви, што су била општа места византијског богословља и литургијске поезије.[74]

Најзад, требало би се накратко осврнути и на призоре насликане у другој зони светилишта цркве Богородице Љевишке, где је смештен део композиције Службе архијереја. У источном делу бочних зидова беме налази се Причешће апостола. Христос пружа честицу хлеба Светом Петру на северу, а на југу путир с вином Светом Павлу.[75] У ђаконикону, на јужном зиду, насликане су две сцене којима започиње циклус Христових страдања – Тајна вечера и Прање ногу.[76] У протезису, на наспрамном, северном зиду, више нема трагова живописа. Поменуте сцене излажу порекло свете тајне причешћа, коју је установио Христос и пренео својим ученицима: Причешће апостола кроз литургијски вид приказивања и Тајна вечера и Прање ногу кроз историјски, путем приповедања њене повести.[77] Постављене међу свете архијереје који саслужују, у катедрали призренских владика, оне оликотворују не само порекло свете тајне причешћа већ исказују и мисао о епископима као прејемницима апостола.

Поставља се питање о томе ко је уобличио програм живописа цркве Богородице Љевишке. Сасвим је упутно претпоставити да је то учинио оновремени владика. Сава, који је као епископ призренски водио бригу о завршетку обнове цркве, постао је 1309. године српски архиепископ Сава III. Прет-

[69] Κωνσταντινίδη 2008: 117–118. О њиховим представама у сценама Службе архијереја и разлозима зашто су приказивани в. Κωνσταντινίδη 2008: 117–120, 121–124. Анђели-ђакони са рипидама, као што је било уобичајено, учествују у сцени Причешћа апостола у цркви Богородице Љевишке (о томе да се анђели-ђакони срећу у очуваном монументалном сликарству најпре на призору Причешћа апостола на мозаику у цркви Свете Софије у Кијеву /1043–1046/, в. Walter 1982: 193; Κωνσταντινίδη 2008: 117, εικ. 281). Та тема је приказана на начин прилично уобичајен у остварењима чланова радионице Михаила Астрапе (уп. Марковић 2016: 179–180, где је подвучена сличност представа у храмовима Богородице Перивлепте, Богородице Љевишке, у Старом Нагоричину и Краљевој цркви).

[70] Панић, Бабић 1988: 52, црт. 10, распоред живописа 1 (Бабић); Живковић 1991: 24; Тодић 1998: 312; Κωνσταντινίδη 2008: 117–118. Константиниди наглашава то да у монументалном сликарству само у цркви Богородице Љевишке они носе кадионице и дарохранилнице, Κωνσταντινίδη 2008: 118.

[71] Τσιτουρίδου 1986: 72, πίν. 9–10; Тодић 1998: 348; Κωνσταντινίδη 2008: 118, εικ. 88. За датовање в. Тодић 1998: 348.

[72] Панић, Бабић 1988: 52, распоред живописа 1 (Бабић, обележени као херувими у тексту и као серафими у распореду живописа); Живковић 1991: 22, 26, 27 (означени као серафими); Тодић 1998: 312 (препознати као серафими).

[73] Κωνσταντινίδη 2008: 120–121, са наведеним примерима. Ауторка сматра да у њима треба препознати серафиме, Κωνσταντινίδη 2008: 120.

[74] Bornert 1966: 74, 77–78, 80–81, 103, 122, 173, 176, 177–178, 180, 206, 242–243, 259, 261. О изражавању разнородних размишљања путем приказивања шестокрилих у представама Причешћа апостола, међу којима су и мисли које препознајемо у светилишту призренске катедрале, в. Радујко 1993–1994: 32–35; Радујко 1995: 212–214, са изворима и литературом.

[75] Панић, Бабић 1988: 52, Т. IX–XIV, распоред живописа 1 (Бабић); Живковић 1991: 26, 27; Тодић 1998: 312.

[76] Панић, Бабић 1988: 52–53, Т. XVI–XIX, распоред живописа 15 (Бабић); Живковић 1991: 29; Тодић 1998: 312.

[77] Уп. Walter 1982: 184–189, 216.

постављa се да је његов наследник био Арсеније I, који је, по свему судећи, дуго седео на призренском владичанском престолу.[78] Осликавање цркве је или довршено или у целости обављено током столовања Арсенија I. Није могуће утврдити да ли је програм живописа био у потпуности осмишљен у време када су вршене припреме за осликавање. Уколико је било тако, Арсеније би поштовао одлуке свог претходника, тада архиепископа српског. Углавном, творац програма живописа имао је прилике да изрази и своје мисли, нарочито у светилишту, у којем је спона између литургије и иконографије снажна и због значаја евхаристијске службе, која се ту обавља, и због непосредне физичке близине обреда и слике.[79]

У цркви Богородице Љевишке у целини која оликотворује литургијску службу архијереја, сцени која је имала развојни пут у којем су се промене већином збивале у њеном средишњем делу, запажају се бројни детаљи који је чине јединственим остварењем. Извесни се понекад појаве у призорима те теме. Такав је случај се Христом Агнецом, који је приказан као дете које десном руком благосиља. Међутим, покривен је воздухом, али не и звездицом, што нема непосредног оправдања у обредима током евхаристијског богослужења. С друге стране, веома ретко се у представама те теме види звездица положена непосредно на часну трпезу. Уочена је у познијим храмовима, међу којима су најстарији живописани тек средином XIV века. У призору у призренској катедрали срећу се и појединости које се, по свему судећи, чешће приказују управо у временима када је она осликавана, као што су писци литургија приказани како не носе свитке већ само благосиљају, те епископи који упућени према истоку учествују у литургијској служби светих отаца држећи затворене књиге. У другим очуваним примерима представа ове теме не срећу се затворени свици на часној трпези, попут два у цркви Богородице Љевишке, свети јерарси са кадионицом, као архијерej који је препознат као свети Никола у призренској катедрали, те свети ђакони што држе не само кадионице и дарохранилнице већ и свећњаке са упаљеним свећама. Најзад, треба указати и на то да епископи који саслужују са онима у првој зони, постављени у други ред живописа, покрај призора Причешћа апостола и на бочне зидове светилишта, нису уобичајени. У српској средини уочени су само у Благовештенској цркви манастира Градца (око 1276).[80] Ипак, док се за програмску замисао даје претпоставити кључна улога епископа, може се поставити питање о томе колико су сликари заслужни за увођење ретко приказиваних појединости, од којих ће се поједина појавити у храмовима које су живописали чланови исте зографске дружине.

Представа Служби архијереја у цркви Богородице Љевишке обилује мноштвом особених детаља. Поједини међу њима тек су се у тим временима појавили у сликарству православног света, а неки се срећу, међу очуваним примерима, тек у доцније живописаним храмовима. То показује да су творац програма и сликари призренских фресака били одлично упознати са свежим збивањима у веома живом развоју источнохришћанске иконог-

[78] Јанковић 1985: 143, 145. Он се помиње у изворима најпре 1314–1316. и потом 1321–1326. године, а могуће да је то исти призренски епископ Арсеније који је убележен као сведок у документу краља Душана Дубровчанима о продаји Стона са Пељешцем од 22. јануара 1333. године. У Поменику Свете Богородице Љевишке из прве половине XV века (између 1436. и 1453. године), после Дамјана и Саве, наведен је Арсеније.

[79] Уп. Spieser 1991: 586, 588.

[80] Павловић 2012: 29–30, 33, 35–37.

рафије своје епохе. Бројне појединости које су јединствене у очуваном средњовековном живопису православних области показују да је веома пажљиво био промишљен сваки детаљ. Стога и данас, иако тешко позлеђена, целина која илуструје литургијску службу отаца цркве наговештава могућа дубља значења извесних особених решења. У некима се могу препознати одређени тренуци евхаристијске службе, на пример, благосиљање хлеба и вина током чина епиклезе, које чини њен најсветији и најузвишенији тренутак, а у другима општа места литургијског богословља. У једнима су прилично верно у свет визуелног пренете литургијске радње и молитве, у појединим су оне слободније преведене у језик слике. Углавном, може се закључити да су творац програма живописа и зографи призренске катедрале били одлични познаваоци нових токова у развоју иконографије. Они су путем слика у светилишту, у првом реду кроз јединствено срочену представу Служби архијереја, испуњену различитим појединостима заснованим на теолошким разматрањима литругије, исказали значај свете тајне која се свршава у том простору и у њено средиште поставили најважнији чин евхаристијске службе. Поруке које су тежили да изложе кроз сложену представу Служби архијереја, заклоњену од верника окупљених у цркви олтарском преградом, слику чији им је средишњи део био видљив само у ретким тренуцима када се размакну царске двери, биле су намењене онима који су обављали службу у том простору, епископовим наследницима на престолу призренских владика, те свештеницима и ђаконима који су са њима саслуживали.

Литература:

Бабић Г. 1987, *Краљева црква у Студеници*, Београд.

Бабић Г., Корać В., Ћирковић С. 1986, *Студеница*, Београд.

Војводић Д. 2012, *Представе светог Климента Охридског у зидном сликарству средњовековне Србије*, у: Византијски свет на Балкану. Књига I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 145–165.

Давидов Темерински А. 2017, *Богородица Љевишка у Призрену*, Београд.

Димитрова Е. 2002, *Манастир Матејче*, Скопје.

Ђурић В. Ј. 1963, *Непознати споменици средњевековног сликарства у Метохији I*, Старине Косова и Метохије II–III, 61–86.

Ђурић В. Ј. 1974, *Византијске фреске у Југославији*, Београд.

Живковић Б. 1987, *Доња Каменица. Цртежи фресака*, Београд.

Живковић Б. 1989, *Грачаница. Цртежи фресака*, Београд.

Живковић Б. 1991, *Богородица Љевишка. Цртежи фресака*, Београд.

Јанковић М. 1985, *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Београд.

Катић Т. 2010, *Опширни попис Призренског санџака из 1571. године*, Београд.

Кисас С. 2008, *Оморфоклисија. Зидне слике цркве Светог Ђорђа код Касторије*, Београд.

Марковић М. 2004, *Уметничка делатност Михаила и Евтихија. Садашња сазнања, спорна питања и правци будућих истраживања*, Зборник Народног музеја у Београду XVII/2, 95–112.

Марковић М. 2011, *Иконографски програм најстаријег живописа цркве Богородице Перивлепте у Охриду. Попис фресака и белешке о појединим програмским особеностима*, Зограф 35, 119–140.

Марковић М. 2015, *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*, Београд.

Марковић М. 2016, *Михаило Астрапа и фреске Краљеве цркве*, у: Манастир Студеница – 700 година Краљеве цркве, ур. Љ. Максимовић, В. Вукашиновић, Београд, 173–183.

Марковић М., Стевановић Б. 2018, *Црква Светог Ђорђа у Речанима. Цртежи и фотографски снимци архитектуре и живописа*, Београд.

Мирковић Л. 1982, *Православна литургика или наука о богослужењу православне источне цркве, други, посебни део (дневна богослужења, св. литургије и седмична богослужења)*, Београд (1. изд. 1966).

Ненадовић С. 1963, *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд.

Павловић Д. 2012, *Зидно сликарство градачког католикона. Попис фресака и запажања о појединим програмским особеностима*, Зограф 36, 89–105.

Панић Д., Бабић Г. 1988, *Богородица Љевишка*, Београд (1. изд. 1975).

Поповић Б. В. 1995, *Програм живописа у олтарском простору*, у: Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 77–96.

Поповић Ј. 1978, *Божанствене литургије*, прев. Ј. Поповић, Београд.

Радујко М. 1993–1994, *Еклесијално-есхатолошки симболизам у евхаристијској тематици византијског уметничког круга. Небески Јерусалим у Причешћу апостола из цркве Богородице Одигитрије и врата Небеског града у Причешћу из св. Димитрија у Пећкој патријаршији*, Зограф 23, 29–48.

Радујко М. 1995, *Чин узношења и раздробљења Агнеца у Причешћу апостола из Богородичине цркве у Кинцвиси*, Зборник радова Византолошког института 34, 203–219.

Суботић Г. 1981, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, Зборник радова Византолошког института 20, 111–135.

Тасић Д. 1967, *Живопис средњовековне цркве у Прокупљу*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 3, 109–128.

Тодић Б. 1988, *Грачаница. Сликарство*, Београд–Приштина.

Тодић Б. 1993, *Старо Нагоричино*, Београд.

Тодић Б. 1998, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд.

Тодић Б. 2013, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, Књ. II, Нови Сад.

Цветковски С. 2011, *Црква Свете Богородице у селу Модришту*, Зограф 35, 193–207.

Чанак-Медић М., Поповић Д., Војводић Д. 2014, *Манастир Жича*, Београд.

Чанак-Медић М., Тодић Б. 2015, *Богородица Љевишка*, Нови Сад.

*

Κωνσταντινίδη Χ. 2008, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό*, Θεσσαλονίκη.

Πρωτάτο 2015, *Πρωτάτο ΙΙ. Η συντήρηση των τοιχογραφιών*, Τόμος Α΄, Πολύγυρος.

Στεφανίδης Σ. 2015, *Το συνεργείο του Πρωτάτου και η πρόταση νέας χρονολόγησης*, у: Πρωτάτο ΙΙ. Η συντήρηση των τοιχογραφιών, Τόμος Β΄, Πολύγυρος, 40–56.

Τούτος Ν., Φουστέρης Γ. 2010, *Ευρετήριον της μνημειακής ζωγραφικής του Αγίου Όρους 10ος–17ος αιώνας*, Αθήνα.

Τσιτουρίδου Α. 1986, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη.

*

Bornert R. 1966, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, Paris.

Brightman F. E. 1896, *The Texts Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church, Vol. I. Eastern Liturgies*, Oxford.

Ćurčić S. 2005, *"Renewed from the Very Foundations": The Question of the Genesis of the Bogorodica Ljeviška in Prizren*, in: Archaeology in Architecture: Studies in Honor of Cecil L. Striker, Mainz am Rhein, 23–35.

Delehaye H. 1954, *Propylaeum ed Acta Sanctorum novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano (nunc Berolinensi) adiectis Synaxariis selectis*, ed. H. Delehaye, Bruxelles (1. ed. 1902).

Jolivet-Lévy C. 2017, *Bezirana kilisesi (Cappadoce). In exceptionnel décor paléologue en terres de Rūm. Nouveau témoignage sur les relations entre Byzance et le sultanat*, Зограф 41, 107–137.

Krsmanović B., Milanović Lj. 2017, *Beards that matter. Visual representations of Patriarch Ignatios in Byzantine art*, Зограф 41, 25–35.

Marković M. 2010, *The Painter Eutychios – Father of Michael Astrapas and Protomaster of the Frescoes in the Church of the Virgin Peribleptos in Ohrid*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 38, 9–33.

Prolović J. 1997, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien.

Spieser J. M. 1991, *Liturgie et programmes iconographiques*, Travaux et memoires 11, 575–590.

Walter Ch. 1982, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London.

Tatjana A. Starodubcev

OFFICIATING BISHOPS IN THE CHURCH OF THE HOLY VIRGIN LJEVIŠKA IN PRIZREN

A heavily damaged composition of the Officiating Bishops in the Church of the Holy Virgin Ljeviška, the cathedral of the Prizren bishopric, frescoed between 1309 and 1313, is analyzed in the study.

Firstly, it is reconstructed as much as the preserved data allow. It occupies the central part of the altar, the prothesis and the diaconicon, the eastern bays of the northern and the southern chapels, and partially it runs in two zones (Figs. 1–2). Later, attention is paid to distinctive details.

Christ Amnos reposed on a paten is depicted as a child blessing on the holy table painted in the middle of the altar apse. He is covered with an aer, but not with an asteriskos. A chalice, an asteriskos and two rolled up scrolls are laid down on the holy table. The writers of the liturgies, Sts Basil the Great and John Chrysostom, approach it. They are represented blessing, and not carrying the scrolls (Fig. 3).

Further, on the side walls before the apse, Sts Athanasios the Great and Gregory of Nazianzus or the Theologian attend the service (Figs. 6–7). On the eastern wall, a bishop with a censer and a

closed book, probably St Nicholas, and St Cyril of Alexandria holding a closed book approach behind them (Figs. 8–9). The service takes place in the second zone also, on the lateral walls. Above the easternmost pair of pillars there are bishops directed to the east. The one in the north carries a scroll with a prayer. Based on the appearance of his face, it may be assumed that he is Gregory of Neocaesarea or the Wonderworker (Fig. 10). Only the lower part of the body remained of the one in the south and probably he also had a scroll with an inscription (Fig. 11). On the opposite sides of the same pillars, in the areas of the prothesis (Fig. 12) and the diaconicon, two more hierarchs who cannot be reliably identified are directed towards the east. The holy bishops officiating in the lower register of the apses of the north (Fig. 4) and the south chapels follow (Fig. 5). Only the representations of St Basil the Great with a scroll in his hand and of St John Chrysostom in the southern chapel dedicated to St Nicholas have been partially preserved. There are also portrayals of holy bishops who do not participate in the service painted in the sanctuary area.

Holy bishops carrying scrolls with prayers were not numerous in the sanctuary of the Prizren cathedral. There are only five extant scrolls with prayers and it can be assumed that there were not many more of them. They are listed in the order in which they are pronounced in the liturgy. Therefore, those in the second register are cited first. The holy bishop on the northern wall of the bema, maybe St Gregory the Wonderworker, has a scroll with the prayer of the first antiphon. The one on the north side of the northeast pillar carries a scroll with words commonly used at the beginning of several prayers, "O Lord, our God" (Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν), written in the Greek language. The scrolls in the hands of the hierarchs in the first zone follow. St Basil the Great in the apse of the southern chapel carries the words of the prayer during the Cherubicon. In the hands of St Gregory the Theologian, set on the south wall before the altar apse, one reads the Ecphonesis. Finally, on the scroll of St Athanasios the Great, placed opposite, on the north wall, the Preparation for Communion is written. Only one prayer can be identified in the upper register and it originates from the Liturgy of the Catechumens. Three prayers in the first zone come from the Liturgy of the Faithful.

Two holy deacons are present among the officiating bishops and they carry censers, boxes and candlesticks with lit candles (Figs. 8–9). They are set below the niches of the prothesis and the diaconicon. The inscriptions of their names are not preserved, so they cannot be reliably identified. However, in the search for the answer to the question of who they are, one could primarily think of Sts Euplos and Laurentios.

In the composition of the Officiating Bishops in the church of the Holy Virgin Ljeviška numerous details which make it unique can be observed. Certain ones *occasionally* appear in the scenes of the topic. Such is the case with Christ Amnos depicted as a child covered by an aer, but not by an asteriskos. On the other hand, it is *very rarely* observed in the representations of the theme that an asteriskos is placed directly on a holy table. There are also some

details in the composition in the Prizren cathedral which may be occasionally seen in the *then contemporary* painting, such as the writers of liturgies portrayed blessing and not carrying scrolls and concelebrating bishops holding closed books. On the other hand, rolled up scrolls on the holy table like the two in the church of the Holy Virgin Ljeviška, holy hierarchs with censers, holy deacons carrying not only censers and boxes but also candlesticks, are *not encountered* in other extant examples of the representation of the topic. Finally, it should also be noted that concelebrating bishops set in the second zone were not common. In the Serbian milieu they can be seen in the Annunciation Church of the Monastery of Gradac (around 1276) only. It can be concluded that the creator of the fresco programme and the painters of the Prizren cathedral were excellent connoisseurs of new trends in the development of iconography. By the images in the sanctuary, primarily through a uniquely conceived composition of the Officiating Bishops, impregnated with various details based on theological commentaries of the liturgy, they expressed the significance of the sacred mystery taking place in that space and set the Epiclesis as the most important act of the Eucharistic liturgy in its centre.